

PRAWNA I TEORETYCZNA PŁASZCZYZNA WALKI O CHARAKTER KULTURY POLSKIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

U progu lat dwudziestych naszego wieku rozpoczął się nowy etap w dziejach kultury polskiej. Proces odbudowy państwowości polskiej i scalania ziem polskich znajdujących się od przeszło stu lat pod panowaniem obcych państw w jeden organizm gospodarczy i polityczny wiązało się z walką o społeczno-polityczny kształt państwa, o charakter życia zbiorowego. Ta z kolei wyzwalała różnokierunkowe stanowiska dotyczące rozwoju kultury w odrodzonym państwie, określenia jej tradycji i perspektyw, profilu i charakteru, podmiotu i treści. Te zaś stanowiska wiązały z sobą ostre spory o przesłania światopoglądowe i filozoficzne kultury, o jej relację z tradycją i ideą postępu.

W sporze tym wykrystalizowały się dwa główne stanowiska. Pierwsze oznaczało w większości przypadków orientację świecką i wolnomyślną, drugie — proreligijną. Pierwsze było wyrazem poglądów i dążeń lewicy społecznej i intelektualnej; drugie oddawało zapatrywania i wysiłki różnych ugrupowań prawicy oraz w znacznej mierze Kościoła katolickiego. Pozycja Kościoła katolickiego w strukturze państwa II Rzeczypospolitej była silna i znacząca, zwłaszcza po zawarciu konkordatu pomiędzy państwem a Watykanem w 1925 r. Kościół rozporządzał rozległą siecią organizacji parafialnych, dużymi środkami materialnymi, instytucjami i organizacjami przerastającymi ilościowo liczbę jednostek administracji państwowej. Miał przy tym swoich przedstawicieli w różnych ugrupowaniach centrum i prawicy społecznej. W latach trzydziestych uruchomił szeroką działalność w ramach Akcji Katolickiej. Kościół miał do dyspozycji skuteczne na ogół środki działania. Zaliczyć do nich można m.in. prasę kościelną o licznych tytułach i wysokich nakładach (np. w 1929 r. ukazało się 20 mln egzemplarzy miesięczników i tygodników religijnych)¹. Niektóre czasopisma religijne, takie np. jak miesięcznik „Rycerz Niepokalanej”, tygodnik „Przewodnik Katolicki” i inne periodyki osiągały najwyższe nakłady w ówczesnej Polsce.

¹ Podaję za S. Żółkiewskim, *Kultura literacka (1919—1932)*, Wrocław 1973, s. 31, 284.

Państwo, jego instytucje i ustawodawstwo nie uznawały religii za sprawę prywatną, w związku z tym cała dziedzina kultury duchowej mogła podlegać — i faktycznie podlegała — ograniczeniom — zależnie od bieżącej interpretacji przepisów o ochronie religii.

Walka przedstawionych wyżej sił społecznych i ugrupowań ideowych o kształt i charakter kultury, o jej treści i kierunki rozwojowe, o założenia światopoglądowe i filozoficzne przebiegała w dwóch głównych płaszczyznach: w płaszczyźnie prawno-administracyjnej i teoretyczno-ideologicznej. Pokróćce omówimy niektóre jej przejawy i rezultaty w ramach wyróżnionych płaszczyzn.

W płaszczyźnie prawno-administracyjnej walka toczyła się o status prawny polskiej kultury w warunkach odzyskanej niepodległości narodowej, o określenie w prawodawstwie nowego państwa i w zarządzeniach administracji państwowej, jej charakteru, głównych cech i właściwości. Wobec uprzywilejowania w zastanym prawodawstwie (dziedzictwo prawne państw zaborczych) kościelnego i religijnego punktu widzenia na zagadnienia kultury i oświaty, i wzrastających tendencji do rozszerzenia i umocnienia tego stanu rzeczy walka lewicy społecznej, ugrupowań wolnomyślicielskich i ruchu antyklerykalnego w omawianej płaszczyźnie sprowadzała się przeważnie do ograniczenia przywileju prawnego Kościoła w ustawodawstwie dotyczącym oświaty i kultury, uwzględnienia w nim punktu widzenia także pozakościelnych i pozareligijnych organizacji, ideologii i światopoglądów, w tym także stanowiska innowierców. Walka toczyła się o wypracowanie podstawy prawnej wolności sumienia, tolerancji religijnej, swobody myśli i wierzeń religijnych, poglądów laickich i bezwyznaniowych, o uchylenie barier prawnych i administracyjnych dla procesów laicyzacji życia społecznego i kultury².

Oto niektóre przejawy tej walki: w 1920 r. wydana została ustawa rządowa o tymczasowym ustroju władz szkolnych, w 1926 r. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydał rozporządzenie o nauce szkolnej religii katolickiej. Wspomniane zarządzenia wprowadzały obowiązek nauczania religii i praktyk religijnych we wszystkich typach szkół powszechnych i średnich (za wyjątkiem szkół prywatnych). W 1936 r. wydane zostało dodatkowo rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o korelacji nauczanych w szkołach przedmiotów z nauczaniem religijnym.

W 1927 r. Klub parlamentarny PPS wniósł interpelację do rządu domagając się uchylenia rozporządzenia MWRiOP o obowiązkowej nauce

² H. Świątkowski, *Represje karne przeciwko wolnomyślicielstwu i różnowierstwu w Polsce przedwrześniowej*, „Euhemer. Przegląd Religioznawczy” nr 3, 1960; M. T. Staszewski, *Wolność sumienia przed trybunałem II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1950, i inne.

religii młodzieży pod nadzorem szkoły jako niezgodnego z duchem konstytucji i wymogami pedagogiki racjonalnej. W tymże roku Walny Zjazd Delegatów Związku Nauczycielstwa Polskiego zaprotestował przeciwko rzezonemu rozporządzeniu i wezwał obie izby ustawodawcze do jego uchylecia. Wcześniej (od 1921 r.) Stowarzyszenie Wolnomyślicieli Polskich, a następnie (od 1926 r.) Polski Związek Myśli Wolnej na kolejnych swoich zjazdach i wydawanych publikacjach konsekwentnie domagały się zaniechania nauki religii w szkołach i zupełnego rozdziału kościoła od państwa. Z inicjatywy lewicy społecznej i ruchu wolnomyślicielskiego oraz antyklerykalnego organizowano wiece protestacyjne i inne formy protestu przeciwko zarządzeniom rządu w sprawie obowiązku religii i praktyk religijnych w szkolnictwie. W 1928 r. Sejm i Senat podjęły uchwały zobowiązujące rząd do unieważnienia rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 XII 1926 r. w sprawie nauki religii i obowiązkowych praktyk religijnych młodzieży szkolnej. Uchwały te nie zostały jednak przez rząd wykonane. Nie dość skuteczną okazała się również walka o prawne uznanie bezwyznaniowości (m.in. o legalizację gmin bezwyznaniowych), ustawowego wprowadzenia świeckich urzędów stanu cywilnego dla wszystkich obywateli, ustawowego wprowadzenia powszechnego sądownictwa państwowego w sprawach małżeńskich, odrębnej formuły ślubowania wojskowego dla bezwyznaniowców, urzeczywistnienia konstytucyjnie zagwarantowanej zasady wolności sumienia w dziedzinie legalizacji nowych wyznań religijnych oraz związków pozawyznaniowych, udzielania skutecznej pomocy i opieki prawnej ludziom prześladowanym za poglądy wolnomyślicielskie zniesienie sprzyjających nietolerancji religijnej zasad prawnych w różnych dziedzinach ustawodawstwa państwowego. O wiele jeszcze mniej efektów przyniosły wysiłki nad wprowadzeniem do ustawodawstwa państwowego zasad prawnych sprzyjających bezpośrednio procesowi laicyzacji kultury.

Istotną rolę w walce o kształt i charakter kultury miały odegrać te instytucje i organizacje kościelne, które nastawione były na programowanie i wypracowywanie koncepcji tego typu działalności oraz na urzeczywistnienie jej w kręgu inteligencji twórczej³. Należały do nich instytucjonalne ogniwa Akcji Katolickiej, takie jak Naczelny Instytut Akcji Katolickiej, Instytuty Wyższej Kultury Religijnej, niektóre czasopisma społeczno-kulturalne i religijne, takie jak warszawski tygodnik „Przegląd Katolicki”, poznański tygodnik „Kultura”, miesięczniki lubelskie „Prąd” i „Odrodzenie” czy wileński dwutygodnik „Pax” i inne; stowarzyszenia działające wśród pisarzy, dziennikarzy i publicystów, takie jak Zjednoczenie Pisarzy Katolickich i Towarzystwo im. Piotra Skargi.

³ Por. W. Mysłek, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918—1939. Zarys historyczny*, Warszawa 1966.

Istotną rolę odegrała działalność teoretyczna w zakresie kultury katolickich ośrodków naukowo-teologicznych: krakowskiego, warszawskiego, lwowskiego, lubelskiego, wrocławskiego, gnieźnieńskiego i poznańskiego. Chodzi o prace teoretyczne pisane w duchu filozofii i teologii katolickiej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, Katolickiej Szkole Społecznej w Poznaniu, na wydziałach teologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, w jezuickim fakultecie filozoficznym w Nowym Sączu, we Wrocławskim Seminarium. Wydawnictwa tych ośrodków, takie zwłaszcza jak „Przegląd Teologiczny” (od 1924 roku organ Towarzystwa Teologicznego), „Collectanea Theologica” (od 1931 r.), „Ateneum Kapłańskie” (1919—1939), „Przegląd Powszechny” (od 1884 r.), „Sodalis Marianus” (1921—1939), „Wiara i Życie” (1921—1939), „Prawda Katolicka” (1933—1939), oraz szereg publikacji książkowych podejmowały różne aspekty katolickiej teorii kultury i kościelnej polityki kulturalnej⁴. Do przewodnich idei tych publikacji zaliczyć można: tezę o obecności i niezbędności pierwiastka religijnego w kulturze wyższej i „prawdziwej”; pogląd o jakościowej odrębności a zarazem integralnym powiązaniu z sobą religii i kultury; twierdzenie o supremacji religii nad kulturą; absolutyzację tradycyjnych treści i form kulturowych; krytykę obrazu kultury laickiej i komunistycznej; krytykę działalności praktycznej i programowo-teoretycznej organizacji i ugrupowań społecznych opowiadających się za rozdziałem kościoła od państwa, szkoły od religii, za laicyzacją życia publicznego i kultury; postulat rozwijania kultury polskiej w duchu zasad religii chrześcijańskiej i religijnego światopoglądu⁵.

Do czołowych rzeczników tych idei należeli m.in. księża: Stanisław Bross, Ignacy Charczewski, Witold Czeczot, Aleksander Kisiel, Edward Kosibowicz, Zygmunt Karabski, Franciszek Marchlewski, Julian Piskorz, Stanisław Podoleński, Tadeusz Radkowski, Jan Roztworowski, Antoni Roszkowski, Jan Stepa, Stanisław Wawryn, Stefan Wyszyński; świeccy autorzy: Stanisław Drzewica, Aleksander Kossowski, Waclaw Prawdzik, Henryk Romanowski, Kazimierz Zieliński.

Dodatkowym ogniwem Kościoła katolickiego w jego walce o profil i charakter kultury były w Polsce międzywojennej różne instytucje społecznej kontroli kultury, zwłaszcza twórczości literackiej, teatralnej, filmowej, plastycznej. W instytucjach tych (cenzura, prawna ochrona kultury, środki masowego przekazu) Kościół uzyskał stosunkowo duże wpływy i uprawnienia. Wykorzystywał je, sprawując rozległą i efektyw-

⁴ Por. P. Szydlowski, *Walka polskiej filozofii katolickiej (1918—1939) z kulturą świecką*. „*Studia Religioologica*” 1978, z. 3, s. 43—71.

⁵ *Tamże*, s. 54—70.

na kontrolę nad ówczesną twórczością i działalnością kulturo-twórczą⁶.

Przeciwwagą dla kościelnych lub przez Kościół kontrolowanych form organizacji i metod postępowania w dziedzinie kultury były organizacje i odpowiednie kierunki działania na tym polu polskiej lewicy społecznej i intelektualnej. Aktywność lewicy wyznaczona była w znacznej mierze przekonaniem o konieczności ograniczenia monopolistycznych tendencji do przyporządkowania kultury zasadom jednego światopoglądu i jednego wyznania oraz imperatywnym, nierzadko bardzo apodyktycznym i nietoleracyjnym dążnościami, mającym na celu wtłoczenie bogatej genetycznie i światopoglądowo, niejednorodnej ideowo i filozoficznie zróżnicowanej substancji kultury i jej tendencji rozwojowych w jednolity i tradycyjny schemat zjawisk kulturowych i wynikających zeń ogólny program kultury. Nie bez znaczenia była tu również świadomość potrzeby zorganizowania sił i środków do obrony własnych idei i poglądów, zabezpieczenia się przed różnymi formami ideologicznej i politycznej presji. W omawianym tu okresie historycznym pionierską rolę w tym ruchu odegrała Komunistyczna Partia Polski, z jej organizacjami oświatowo-kulturalnymi, wydawnictwami, działalnością programującą, ideologiczną i teoretyczną w dziedzinie kultury, zwłaszcza kultury robotniczej i socjalistycznej. Chodzi tu głównie o działalność powstałego w 1920 roku związku kulturalno-oświatowego pod nazwą „Kultura Robotnicza” i o wydane przezeń (wspólnie z Uniwersytetem Ludowym) w latach 1922—1923 pismo społeczno-kulturalne pod taką samą nazwą, kontynuowane w następnych latach pod zmienionymi tytułami: „Nowa Kultura” (1923—1924), „Dźwignia” (1927—1928), „Miesięcznik Literacki” (1929—1931). Chodzi też o inne wydawnictwa KPP podejmujące w pewnym zakresie problematykę kultury, zwłaszcza o organ teoretyczny pt. „Nowy Przegląd”. Idzie dalej o rozległą i różnorodną działalność praktyczną prowadzoną z inspiracji KPP w dziedzinie oświaty i kultury. W szczególności zaś chodzi o twórczy wkład w teorię kultury nowego typu (kultury robotniczej i socjalistycznej) szeregu wybitnych badaczy, publicystów, pisarzy i twórców skupionych wokół KPP: Jana Hempla (1877—1937), Stefana Rudniańskiego (1887—1941), Władysława Spasowskiego (1878—1941), Juliana Bruna (1886—1942), Stefana Czarnowskiego (1879—1937), Bruno Jasieńskiego (1901—1939), Władysława Broniewskiego (1897—1962), Andrzeja Stawara (1900—1961), Andrzeja Struga (1871—1937), Witolda Wandurskiego (1891—1937) i innych. Obecność Polskiej Partii Socjalistycznej na odcinku walki o nowoczesny profil i charakter kultury zaznaczała się głównie poprzez działalność Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR) — robotniczą organizację kulturalno-oświatową powstałą w 1922 roku, pracę licznych jego oddziałów i od-

⁶ *Tamże*, s. 59.

gałęzi organizujących akcję wydawniczą, odczytową, szkoleniowo-oświatową i tp. Popularyzatorska, koncepcyjna i programowa aktywność PPS w dziedzinie kultury zaznaczała się również na łamach jej czasopism: „Robotnika” (1918—1939), „Gazety Literackiej” (1926—1927), „Głosu Literackiego” (1928—1930) i innych. Znaczny wkład w teorię kultury włożyli czołowi ideologowie i publicyści PPS: Kazimierz Czapiński (1882—1941), Mieczysław Niedziałkowski (1893—1940), Adam Próchnik (1892—1942) oraz uczeni i pisarze związani z ruchem socjalistycznym i demokratycznym: Ludwik Krzywicki (1859—1941), Bogdan Suchodolski (ur. 1903), Bolesław Dobrowolski (1872—1954), Leon Kruczkowski (1900—1962), Karol Irzykowski (1873—1944), Ignacy Fik (1904—1942) i inni. Obóz walki o nowy kształt kultury polskiej wzmocniła działalność takich organizacji społeczno-politycznych i zawodowych, jak: Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”. Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”, Związek Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej „Życie”, Organizacja Młodzieży TUR, Związek Młodzieży Socjalistycznej „Spartakus” i inne.

Nader ważną rolę po stronie sił lewicy społecznej i intelektualnej w jej walce o kształt i charakter kultury odegrały w omawianym okresie postępowy nurt w ruchu nauczycielskim, reprezentowany przez Związek Nauczycielstwa Polskiego oraz ruch wolnomyślicielski zorganizowany w Stowarzyszeniu Wolnomyślicieli Polskich, następnie w Polskim Związku Myśli Wolnej i innych znanym nam już organizacjach tego ruchu.

Postępowy, bardzo światły i głęboko zaangażowany w problemy nowoczesnego kształcenia i wychowania odłam nauczycielstwa polskiego walczył od początku powstania II Rzeczypospolitej o bezwyznaniowy charakter szkoły, o związanie procesu dydaktyczno-wychowawczego ze współczesną myślą pedagogiczną, o oparcie pracy wychowawczej na świeckim systemie wartości i na etyce religijnie niezależnej. Lewicowy nurt nauczycielstwa polskiego dawał wyraz swemu stanowisku na kolejnych zjazdach swych organizacji (do 1930 r. były to: Związek Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych i Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich). Energicznie przeciwstawiał się nasilającemu się od drugiej połowy lat 20-tych procesom ureligijniania szkolnictwa polskiego⁷ na Sejmach Nauczycielskich, w licznych publikacjach, zwłaszcza na łamach centralnego organu ZNP jakim był dwutygodnik „Ogniwo” (1921—1918)⁸. Do wybitniejszych teoretyków lewicy nauczy-

⁷ Por. m.in. T. Szczuchura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego — zarys dziejów 1919—1939*, Warszawa 1959; Cz. Wyczech, *Nauczycielstwo w walce o demokrację*, Warszawa 1947; Z. Nowicki, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Warszawa 1937 i inne.

⁸ Por. J. A. Dobrowolski, *Problemy religii i kultury w czasopiśmie „Ogniwo” w latach 1921—1939*, „Euhemer. Przegląd Religioznawczy” 1978 nr 4(110), s. 25—37.

cielskiej i rzeczników sekularyzacji szkoły i uwolnienia jej spod supremacji Kościoła należeli Wiktor Chrupek, Stanisław Kalinowski (1873—1946), Stefan Kopciński (1878—1934), Henryk Raabe (1882—1951), Teofil Wojęski (1890—1963), Stefan Drzewiecki (1888—1953) i inni. Współpracowali z „Ogniwem” uczeni, działacze oświatowi, teoretycy i publicyści: Ignacy Myślicki (Ignacy Halpern 1874—1935), Paweł Hulka-Laskowski (1881—1946), Natalia Gąsiorowska (1881—1965), Maria Lipska-Librachtowa i inni. Szereg prac tych autorów jest ważnym przybliżeniem do współczesnej myśli pedagogicznej i teorii kultury⁹.

Przybliżone stanowisko do programu działania lewicy nauczycielskiej zaprezentowały niektóre ugrupowania demokratyczne. Należało do nich m.in. powstałe w 1932 r. Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. Zasadniczym celem towarzystwa było dążenie do nadania szkole kierunku rozwoju zgodnego z zasadami demokracji i postępu.

O świecki charakter kultury polskiej i laicyzację podstawowych dziedzin życia społecznego i intelektualnego walczył reaktywowany po wyzwoleniu polski ruch wolnomyślicielski. Miał on już za sobą bogate tradycje myśli laickiej, występującej w kulturze polskiej wcześniejszych epok, zwłaszcza w kulturze umysłowej polskiego pozytywizmu i pierwszych pokoleń polskich marksistów. Nawiązywał do idei wybitnych prekursorów ruchu wolnomyślicielskiego w Polsce: Andrzeja Niemojewskiego (1884—1921), Ignacego Radlińskiego (1841—1980), Bruno Winawera (1883—1944) i innych. Był bardzo aktywny i ofensywny w działalności praktycznej, płodny i inwencyjny w dziedzinie twórczości intelektualnej (ideologicznej, filozoficznej, światopoglądowej, kulturotwórczej). Rozpadł się jednak w pierwszych latach działalności w nowopowstałej państwowości polskiej (formalnie na III Krajowym Zjeździe Stowarzyszenia Wolnomyślicieli Polskich w 1925 roku) na dwa zasadnicze nurty: liberalno-mieszczański i „ludowy”. Czołowymi ideologami pierwszego nurtu byli Jan Baudouin de Courtenay (1845—1929), Romuald Minkiewicz (1878—1944) i Józef Landau (1875—1933); drugiego — Jan Hempel, Zdzisław Mierzyński (1861—1937), Teofil Jaśkiewicz (Henryk Wroński, 1883—1952) i inni. Różnice poglądów na istotę wolnomyślicielstwa, jego cele i metody, funkcje społeczne itp., częste i ostre spory ideowe i programowe wewnątrz ruchu wolnomyślicielskiego¹⁰ nie oznaczały jednak braku zbieżności i przybliżeń stanowisk w sprawach zasadniczych: uwolnienia myśli i sumień od skrępowań zewnętrznych, życia publicznego od wpływu instytucji konfesyjnych, szerzenia tolerancji religijnej i zabezpie-

⁹ Obszerny wykaz tych prac zawiera cytowany wyżej artykuł J. A. Dobrowolskiego.

¹⁰ Piszę o tym w: *Jan Hempel. Idee i wartości*, Warszawa 1975, rozdz. pt. *Myśl wolna*, s. 306—339 oraz w: *Śladem tradycji myśli laickiej*, „Człowiek i Światopogląd” 1974 nr 9(110), s. 75—88.

czenia prawa do bezwyznaniowości, wolności w sferze myśli i wyznania, laicyzacji kultury we wszystkich jej odmianach. Zasadnicze i w znacznej mierze wspólne cele odłamy polskiego ruchu wolnomyślicielskiego starały się osiągnąć poprzez różne formy działalności (odczyty, kursy, publikacje itp.). Najszerszą formą ich wypowiedzi były czasopisma wolnomyślicielskie, takie jak: „Myśl Wolna” (1922—1925), „Wolnomyśliciel” (1926—1927), „Myśl” (1927—1928), „Wolnomyśliciel Polski” (1928—1935), „Racjonalista” (1930—1933), „Błyski Wolnomyślicielskie” (1933—1936), „Antyklerykał” (1926—1928) i inne. Wspomagały ruch wolnomyślicielski w jego działalności organizacje z nim spokrewnione, takie m.in. jak wspomniane już wcześniej Stowarzyszenie Obrony Wolności Sumienia, na czele którego stał Henryk Świątkowski — prawnik, naukowiec, obrońca wolnomyślicieli i różnowierców w procesach wytaczanych im za obrazę religii (organem tego stowarzyszenia było czasopismo „Wolność Sumienia” (1934—1937), czy Liga Reformy Obyczajów, na której czele stali Tadeusz Boy-Żeleński, Irena Krzywicka, Wincenty Rzymowski, Józef Wasowski, Helena Boguszewska. Ten szeroki ruch myśli laickiej uległ w okresie II Rzeczypospolitej różnym ograniczeniom prawnym.

Po stronie ugrupowań walczących o odrodzenie kultury w nowym kształcie stawali często także przedstawiciele różnych odmian awangardy literackiej i artystycznej, zwłaszcza futuryzmu z Bruno Jasiońskim, Aleksandrem Watem, Anatolem Sternem, Stanisławem Młodożeńcem i innymi. Po tej samej stronie walki o kulturę uplasowało się również wiele koncepcji myślowych i dokonań twórczych wybitnych indywidualności w ówczesnym życiu literackim, artystycznym i naukowym, takich jak Stanisław Ignacy Witkiewicz (1885—1939), Tadeusz Boy-Żeleński (1874—1941), Karol Irzykowski (1873—1944), Leon Chwistek (1884—1944), Tadeusz Kotarbiński (1886—1981), Władysław Witwicki (1878—1948), Stefan Czarnowski (1879—1937), Antoni Bolesław Dobrowolski (1872—1949), Władysław Spasowski (1878—1941), Stefan Rudniański (1887—1941), i inni¹¹.

Walka o kulturę miała pogłębiony charakter w płaszczyźnie teoretycznej i programowej. Na tym terenie osiągała też najtrwalsze rozstrzygnięcia, tu odsłoniła perspektywiczne swe cele, ujawniała istotne swe przesłania i wątki, podstawowy sens i znaczenie. W płaszczyźnie teoretycznej i programowej zaznaczał się wyraźnie nie tylko ideologiczny charakter tej walki, ale także jej ogólnofilozoficzny, światopoglądowy i metodologiczny wymiar. Na tym terenie można było dostrzec, że walczą o kulturę nie tylko opozycyjne siły i orientacje społeczno-polityczne, ale także zasadniczo odmienne kierunki myślowe. Na pierwszym planie w konfrontacji odmiennych kierunków myślowych wokół zagadnie-

¹¹ A. Nowicki, *Wykłady o krytyce religii w Polsce*, Warszawa 1965, s. 114—132.

nia kultury wysunęły się: katolicka myśl filozoficzna i teoretyczna oparta głównie o założenia neotomizmu oraz marksistowska teoria i ideologia opierająca się na zasadach materializmu dialektycznego i historycznego.

Nie ma tu oczywiście miejsca na szczegółowe omówienie tych opozycji teoretycznych dotyczących kultury — temat wymaga odrębnego ujęcia. Ale dla zasygnalizowania stopnia ich rozpiętości i napięcia, zwróćmy uwagę na niektóre z fundamentalnych tez przeciwstawnych koncepcji kultury.

Po stronie katolickiej koncepcji, reprezentowanej m.in. przez takich autorów jak: Henryk Romanowski¹², ks. Andrzej Krzesiński¹³, ks. Józef Pastuszka¹⁴, ks. Jacek Woroniecki¹⁵, ks. Jan Urban¹⁶, ks. Franciszek Sawicki¹⁷, ks. Antoni Szymański¹⁸, ks. Walerian Adamski¹⁹ i innych tezy te z reguły miały zabarwienie teologiczne i religijne. Stanowiły względnie spójne przesłanie dla szczegółowej refleksji teoretycznej i wartościującej nad kulturą. Jednocześnie były antytezą w stosunku do areligijnych i laickich sposobów ujmowania kultury. Implikowały krytykę kultur pozachrześcijańskich, w szczególności kultur opartych na materialistycznym i świeckim światopoglądzie. Stwarzały teoretyczne zaplecze dla krytyki rzeczników tego rodzaju kultur w Polsce międzywojennej²⁰. Oto niektóre z interesujących nas tu tez: Cywilizacja i kultura mają ostateczną przyczynę w bycie transcendentnym — Bogu. Posiadają antropogeny i ludzki wymiar, ale nadto także status ontologiczny. Przyświeca im cel wspólny: mają kształtować człowieka, który działalność doczesną

¹² H. Romanowski, *Filozofia cywilizacji. Prawa realne cywilizacji, jej ideały, typy i pochod.*, Warszawa 1934.

¹³ A. Krzesiński, *Kultura nowoczesna i jej tragizm*, Warszawa — Kraków 1934.

¹⁴ J. Pastuszka, *Kryzys kultury a religia. Szkice filozoficzno-religijne*, Warszawa 1932.

¹⁵ J. Woroniecki, *U podstaw kultury katolickiej*, Poznań 1936.

¹⁶ J. Urban, *Katolicyzm a kultura*, „Przegląd Powszechny” 1935, t. 205, s. 46—68.

¹⁷ F. Sawicki, *Kryzys kultury a religia chrześcijańska*, Poznań 1937.

¹⁸ A. Szymański, *Katolicyzm a kultura i cywilizacja*. [W:] *Kultura i cywilizacja*, Lublin 1937 (praca zbiorowa).

¹⁹ W. Adamski, *Kultura i jej dziedziny*, Poznań 1938.

²⁰ W. Czeczot, *Hajże na Soplicę*, „Przegląd Katolicki” 1922, nr 21, s. 321—322; J. Charszewski, *Co to jest laicyzm?*, „Przegląd Katolicki” 1932, nr 21, s. 277 i inne; S. Drzewica, *Antyklerykanizm „WICI”*, „Sodalis Marianus” 1937, s. 81—85; J. Piskorz, *Życie nadprzyrodzone a laicyzm dzisiejszy*, „Ateneum Kapłańskie” 1935, t. 35, s. 105—112, 262—285; E. Kosibowicz, *Ideowe źródła współczesnego bezbożnictwa*, „Przegląd Powszechny” 1937, t. 215, s. 111—125; tenże: *Katolicka elita w walce z laicyzmem*. [W:] „Sodalis Marianus” 1933, s. 4 i inne; A. Szymański, *Bolszewizm jako prąd kulturalny i cywilizacyjny*. [W:] *Kultura i cywilizacja*, op. cit., s. 107—133; S. Wyszynski, *Kultura bolszewicka a inteligencja polska*, „Ateneum Kapłańskie” 1934, t. 37, s. 34—48 oraz wiele innych prac katolickich publicystów i teoretyków. Obszerniejszy wykaz tego rodzaju publikacji podaje P. Szydłowski, op. cit.

przyporządkuje celom nadziemskim. Człowiek nie jest autonomicznym twórcą kultury. Jako istota stworzona nie posiada pełnej mocy twórczej, nie może sam stwarzać wzorów i planów swego działania, może jedynie naśladować wzory objawione mu przez Stwórcę lub też odzwierciedlone w przyrodzie i jego naturze niezmiennej (abstrakcyjnie pojętej), naturze o wrodzonej skłonności religijnej. Przyrodzona człowiekowi skłonność religijna sprawia, że kultura zawiera w sobie od początku swego istnienia pierwiastek religijny — rozwój winien utrzymywać i pogłębiać ów pierwiastek. Wprawdzie religia i kultura nie są jednorodne w sensie ontycznym: religia posiada swoje własne treści, nie redukowalne do innych, m.in. do treści kulturowych. Posiada ona odmienne od kultury, bo „pozaświatowe” prazródła, właściwe sobie i w pewnej mierze niezależne od kultury drogi i prawa rozwoju. Ale religia winna harmonijnie rozwijać się wraz z kulturą i być w niej wszechstronnie obecna. Powinna określać charakter kultury i jej wartości. Ponieważ wartości religii są wyższe od wartości kulturowych, przeto ich miejsce winno być nadrzędne. Religia nie neguje wszelako kultury, przeciwnie — podnosi ją i sublimuje.

Charakterystycznym wyróżnikiem kultury „prawdziwej” jest ścisły związek pierwiastka nadprzyrodzonego z przyrodzonym, teocentryzm i wysoka religijna duchowość. Kultury pozbawione pierwiastka religijnego, nie oparte na nadprzyrodzoności i wartościach „nadziemskich”, tzw. kultury „antytradycyjne”, „materialistyczne” — świeckie, to kultury zubożone duchowo, kultury „nieprawdziwe” i nieautentyczne, zawierające w sobie znamię tragizmu i upadku. Należy zastąpić je kulturą „tradycyjną”, która jest najlepiej wyrażona w kulturze chrześcijańskiej, a w szczególności w kulturze katolickiej. Naczelnym zadaniem na froncie kultury jest „uchrześcijanienie” tej dziedziny, wykarczowanie z niej naleciałości świeckości i materializmu ²¹.

Tego rodzaju tezom — w zarysie i w uproszczony sposób tu przedstawionym — oraz rozwijanym na ich podstawie — szczegółowym ujęciom różnych zagadnień kultury lewica społeczna i intelektualna przeciwstawiała własną koncepcję kultury. Była to koncepcja odmienna, oparta na innych założeniach i przesłaniach wyjściowych, wynikająca z innego typu tradycji intelektualnej, rozwijana w innym duchu i stawiająca przed sobą odmienne cele. Nie była to jednakże koncepcja jednolita, w pełni rozwinięta, całościowa i ukończona; nie stanowiła harmonijnej i wewnętrznie spójnej struktury teoretyczno-programowej; nie była też w pełni jednorodna. W zasadniczych jednak aspektach posiadała sporo cech wspólnych, jednoczących ją w określoną całość myślową. Jednoczył ją przede wszystkim radykalizm społeczny, duch współczesności, ideologiczne więzi z dążnościami emancypacyjnymi klas społecznie i kulturowo

²¹ Por. cytowane wyżej prace autorów katolickich.

nieuprzywilejowanych, związki ideowe z szeroko rozumianą lewicą społeczną, rewolucyjne lub reformatorskie nastawienia, antytradycjonalizm itp.

Fundamentalne założenia i główne tezy koncepcji kultury tych autorów stanowiły w większości przypadków opozycję w stosunku do założeń i twierdzeń katolickiej koncepcji. Tworzyli ją na ogół myśliciele nieakademy, działacze społeczni i oświatowi, publicyści i organizatorzy życia kulturalnego w środowiskach robotniczych i ludowych, ideologowie głównych odłamów polskiej lewicy społecznej albo też twórcy w dziedzinie literatury i sztuki, rzecznicy awangardowych programów literacko-estetycznych i artystycznych. To bardzo zróżnicowane intelektualnie, zawodowo i osobowościowo grono współtwórców charakteryzowanej koncepcji kultury reprezentowali przede wszystkim tacy wymieniani już wcześniej autorzy, jak: Jan Hempel²², Stefan Rudniański²³, Władysław Spasowski²⁴, Julian Brun²⁵, Kazimierz Czapiński²⁶, Stefan Czarnowski²⁷, Mieczysław Niedziałkowski²⁸, Bruno Jasiński²⁹, Witold Wandurski³⁰, Ignacy Fik³¹, Feliks Gross³² i inni. Oto niektóre z głoszonych

²² Por. J. Hempel, *Sztuka a socjalizm*, 1919, nr 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11/12; *Kultura robotnicza*, „Kultura Robotnicza” 1922, nr 1; *O sztukę proletariacką*, „Nowa Kultura” 1924, nr 18(33); *Poszukiwacze Boga*, tamże, nr 1; *Bankrucwo literackie*, tamże, nr 13; *Józef Conrad*, tamże, nr 7; *Jan Kasprowicz*, „Myśl Wolna” 1926, nr 718; *Szaryżna*, „Dźwignia” 1927, nr 1; *Na polskim odcinku kulturalnym*, „Kultura Mas” 1935, nr 1—2; *O dwóch Mickiewiczach i ich pochodzeniu społecznym*, „Trybuna Radziecka” 1934, nr 301; *Burżuazja, proletariat a nauka i oświata*. [W:] *Polska lewica społeczna w latach 1919—1939. Wybór materiałów*, Warszawa 1960; *Listy do siostry*, Lublin 1961 i inne.

²³ Por. Sz. Runicz (Stefan Rudniański), *Walka o kulturę*, Warszawa 1923.

²⁴ Por. W. Spasowski, *Wyzwolenie człowieka w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości*, Warszawa 1933.

²⁵ Por. m.in. J. Brun, *Stefana Żeromskiego tragedia pomyłek*, Warszawa 1926.

²⁶ Por. m.in. K. Czapiński, *Socjalizm a kultura*, „Robotnik” 1926, nr 320/321 z dn. 21. 11.; *Kultura współczesna a młodzież*, tamże, 1932, nr 165—167, 4958/4950, z dn. 16, 17, 18. 05. *Nowa i stara kultura. Upadek kultury burżuazyjnej*, tamże, 1935, nr 409/6480, z dn. 24. 12; *Kultura w Polsce niepodległej*, „Epoka” 1938, nr 32/135, z dn. 15. 11; *Przedmowa. Treść kultury proletariackiej*. [W:] F. Gross, *Proletariat i kultura. Warunki społeczne i ekonomiczne proletariatu*. Warszawa 1938 i inne.

²⁷ Por. S. Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1958.

²⁸ Por. M. Mirski (M. Niedziałkowski), *O kulturze narodowej i o kulturze klasowej*, „Jedność Robotnicza” 1918, nr 39, z dn. 29. 09., cz. I, nr 40, z dn. 6. 10., cz. II. tamże, 1919, nr 42, z dn. 20. 10., cz. III, tenże: *Teoria i praktyka socjalizmu wobec nowych zagadnień*. Warszawa 1926.

²⁹ Por. m.in. Bruno-Jasiński, *Futuryzm polski* (Bilans), „Zwrotnica” 1923, nr 6.

³⁰ Por. m.in. W. Wandurski, *Upodobania estetyczne proletariatu*, „Nowa Kultura” 1923, nr 6.

³¹ Por. m.in. I. Fik, *Podstawa klasyfikacji sztuki*, „Przegląd Filozoficzny” Warszawa 1936, nr 39; *Wybór pism krytycznych*. Warszawa 1961.

³² Por. F. Gross, *Proletariat i kultura...*, op. cit.

przez nich też: Kultura uwarunkowana jest w pierwszym rzędzie czynnikami społeczno-ekonomicznymi i gospodarczymi. Należy do zjawisk społecznych, historycznych i antropogennych. Powstaje na odpowiednim etapie rozwoju historycznego człowieka jako wytwór jego zbiorowej i indywidualnej aktywności twórczej. Człowiek jako istota społeczna i jednostka indywidualna jest jej autonomicznym i jedynym podmiotem. Kultura jest integralnym elementem całościowo pojętego procesu dziejowego, w procesie tym osiąga kolejne etapy własnego rozwoju. Na etapie społeczeństw klasowych spełnia funkcje klasowe: służy interesom grup ludności społecznie uprzywilejowanej, zaspokaja ich potrzeby, aspiracje i dążności, bawi je i dostarcza rozrywki. Na tym etapie rozwoju historycznego są społecznie zawężone zarówno podmiot kultury — krąg jej twórców, jak i jej przedmiot — krąg odbiorców. Perspektywą kultury jest jej przekształcenie się w kulturę ogólnoludzką, uniwersalną. Przekształcenie to urzeczywistni się na etapie społeczeństwa strukturalnie przeobrażonego, społeczeństwa bezklasowego. Na drodze do tej jakościowej a zarazem rewolucyjnej przemiany dotychczasowej kultury, dokonywanej w ścisłym związku z zasadniczymi przeobrażeniami w innych sferach życia społecznego, nastąpi wzrost kulturotwórczej aktywności grup ludności społecznie i kulturowo nie uprzywilejowanych: społeczności robotniczych i ludowych. Da to w efekcie rozkwit kultury robotniczej i ludowej — podstawowych składników kultury socjalistycznej, kultury poprzedzającej ogólnoludzką kulturę społeczeństwa przyszłości. Kultura socjalistyczna stanowi nowy etap w rozwoju kulturowym ludzkości: rozszerza swój podmiot — krąg twórców na nieznaną dotąd skalę, podlega rozległej demokratyzacji, zaciera stopniowo tradycyjny przedział pomiędzy własnym podmiotem a przedmiotem tzn. pomiędzy twórcami a odbiorcami wartości kulturowych, równocześnie bogaci się pod względem światopoglądowym: przybiera racjonalistyczny, laicki charakter, przewartościowuje tradycyjną kulturę, ale totalnie jej nie odrzuca. Nie zapoznaje wartościowego dorobku dotychczasowej kultury, odrzuca z niej tylko to, co bezpośrednio służyło klasom posiadającym i co wyrażało ich potrzeby. Takie też odniesienie posiada do treści wypracowanych w historii kultury narodowej. Za najbliższy swój rodowód uznaje tradycję kultur ludowych i robotniczych różnych narodowości i regionów geograficznych. Religię traktuje jako historycznie ukształtowany składnik kultury tradycyjnej, kryjący w zmistyfikowanej formie treści społeczne i antropologiczne. Kultura przyszłości wyobrażana jest jako kultura będąca instrumentem optymalnej emancypacji społecznej i intelektualnej jednostki ludzkiej, maksymalnego wyzwolenia jej od różnych form alienacji, w tym także — religijnych oraz pełnego zabezpieczenia nieskrępowanego rozwoju osobowości i życia duchowego każdej jednostki.

Tezy te stanowiły ogólne przesłanie teoretyczne i metodologiczne dla

niektórych szczegółowych konstrukcji myślowych dotyczących zagadnienia kultury, takich na przykład jak koncepcja kultury robotniczej, ogólna teoria rozwoju i społecznych funkcji kultury, ujęcie roli kultury w procesie rozwoju społecznego, wizja kultury społeczeństwa bezklasowego, koncepcja laicyzacji kultury itp.³³. Łącznie dawało to dynamiczny i nowoczesny ruch myśli i działań na rzecz kultury. Był to ruch o dużym znaczeniu społecznym i historycznym.

Odegrał on istotną rolę w inspirowaniu dyskusji i działań społecznych wokół problematyki kultury podstawowych grup społeczeństwa polskiego w okresie odbudowy państwowości i integracji w ramach narodowej wspólnoty, wokół ideologicznych i światopoglądowych podstaw procesu programowania i organizacji życia kulturalnego społeczeństwa w warunkach bytowania niepodległego i walki o nowy profil kultury. Posiadał on też pewne znaczenie dla dociekań nad modelem kultury w perspektywie przeobrażeń strukturalnych porządku społeczno-politycznego II Rzeczypospolitej. Omawiany ruch myśli odegrał przede wszystkim ważną rolę w historii kształtowania się koncepcji i programu kultury w kręgu lewicy społecznej.

³³ Por. B. Krzywobłocka, *Idee i ludzie. Z problematyki badawczej myśli laickiej II Rzeczypospolitej*, „Człowiek i Światopogląd” 1978, nr 11(160), s. 18—31; J. Szmyd, *Poglądy na kulturę robotniczą polskiej lewicy społecznej w latach 20-tych XX wieku. Zarys zagadnienia*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” WSP w Krakowie, 1979, Prace Filozoficzne, III, oraz także: *Spoleczne wymiary kultury*. [W:] „Zdanie” 1978, nr 4, s. 73—89.

Jan Szmyd

LEGAL AND THEORETICAL PLANE OF THE STRUGGLE FOR THE NATURE
OF POLISH CULTURE IN INTERWAR PERIOD

The paper presents a struggle for the nature of culture on two planes: legal and theoretical. On the one hand a legal guarantee of the emancipation from the domination of religious outlook was suggested; on the other hand the representatives of various theoretical orientations studied the problems of culture and postulated the need of its emancipation from all sorts of alienation.

Ян Шмыд

ПРАВОВАЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СТОРОНЫ БОРЬБЫ ЗА ХАРАКТЕР
ПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье указывается борьба за характер культуры с двух сторон: правовой и теоретической. С одной стороны существовала инициатива утверждения правовой гарантии эманципации культуры из-под влияния религиозного мировоззрения. С другой же стороны предпринимались попытки представителями различных теоретических направлений решить проблему очищения культуры от различного рода форм общественного ограничения.